

Κρατικές ενισχύσεις και διαιτησία ICSID*

Γουλιέλμος Βαλασιδής**

A. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το παρόν κείμενο αποτυπώνει την εισήγηση που παρουσιάστηκε στο πλαίσιο του Δ' Πανελληνίου Συνεδρίου Ευρωπαϊκού Δικαίου της Ελληνικής Ένωσης Ευρωπαϊκού Δικαίου, το οποίο πραγματοποιήθηκε στις 18 και 19 Δεκεμβρίου 2024 στη Θεσσαλονίκη.

Η εισήγηση είχε ως στόχο να παρουσιάσει το νομολογιακό *status quo* σχετικά με τον τρόπο ενσωμάτωσης του θεσμού της διαιτησίας, και ιδίως της επενδυτικής διαιτησίας, στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης. Αφορμή για την επιλογή του θέματος υπήρξε η υπόθεση *Micula*, όπως θα αναφέρεται στο εξής για λόγους συντομίας. Πρόκειται για μία δικαστική διαμάχη «περιπέτεια», η οποία διαρκεί ήδη 20 χρόνια και αναμένεται να συνεχιστεί για αρκετό ακόμη διάστημα, επί της οποίας είχε την ευκαιρία να αποφανθεί το Γενικό Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΓΔΕΕ) για δεύτερη φορά στις 2 Οκτωβρίου 2024 (συνεκδικασθείσες υποθέσεις T-624/15 RENV, T-694/15 RENV και T-704/15 RENV)¹. Κατά της τελευταίας απόφασης ασκήθηκε αίτηση αναίρεσης στις 19 Δεκεμβρίου 2024, η οποία εκκρεμεί μέχρι σήμερα ενώπιον του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ)².

Μετά από μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση της νομολογίας, εξετάζεται η σχέση μεταξύ του δικαίου κρατικών ενισχύσεων και της διαιτησίας, ιδίως υπό το πρίσμα της υπόθεσης *Micula*. Ξεκινώντας από το ιστορικό της διαφοράς και τις προηγούμενες διαδικασίες, το ενδιαφέρον εστιάζεται στα ειδικότερα νομικά ζητήματα που προέκυψαν από την πρόσφατη απόφαση του ΓΔΕΕ στην εν λόγω υπόθεση. Μεταξύ αυτών είναι το ερώτημα της δυνατότητας εφαρμογής του άρθρου 351 ΣΛΕΕ και η εξέταση της συνδρομής των προϋποθέσεων του άρθρου 107 παρ. 1 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ) για τον χαρακτηρισμό ως κρατικής ενίσχυσης της διαιτητικής απόφασης που επίδικασε αποζημίωση στους προσφεύγοντες. Τέλος, εξετάζεται το ζήτημα της ανάκτησης της ενίσχυσης και η προβληματική της έννοιας της ενιαίας οικονομικής οντότητας.

B. Σύντομη ιστορική αναδρομή στη νομολογία: Η σχέση μεταξύ του δικαίου κρατικών ενισχύσεων και της διαιτησίας

Η υπόθεση *Micula* αποτελεί μια πολυδιάστατη συνύπαρξη νομικών ζητημάτων, που περιλαμβάνουν τη διαιτησία, τις κρατικές ενισχύσεις, τις διεθνείς υποχρεώσεις και την αλληλεπίδραση μεταξύ του δικαίου της Ένωσης και των επενδυτικών πλαισίων σε παγκόσμιο επίπεδο. Για να κατανοηθεί πλήρως η πολυπλοκότητα της υπόθεσης *Micula*, είναι απαραίτητη μια σύντομη ιστορική αναδρομή στη νομολογία.

Με τη γνωστή απόφαση *Vaassen-Göbbels*³ του 1966, το τότε Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ) προσδιόρισε για πρώτη φορά τα κριτήρια βάσει των οποίων ένα όργανο μπορεί να θεωρηθεί ως «δικαστήριο κράτους μέλους» για τους σκοπούς της προδικαστικής παραπομπής. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, το ΔΕΚ έδειξε μία τάση ευρείας ερμηνείας των κριτηρίων αυτών, όταν συμπέρανε, στην υπόθεση *Broekmeulen*⁴, ότι η επιτροπή προσφύγων ενός ολλανδικού συλλόγου γενικής ιατρικής

* Εισήγηση στο Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο Ευρωπαϊκού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, 18-19 Δεκεμβρίου 2024. Οι απόψεις που περιέχονται στο παρόν κείμενο είναι αυστηρά προσωπικές.

** Δικαστής στο Γενικό Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης

¹. ΓΔΕΕ συνεκδικαζόμενες υποθέσεις T-624/15 RENV, T-694/15 RENV και T-704/15 RENV, *European Food κ.λπ./Επιτροπή*, 02.10.2024, ECLI:EU:T:2024:659, υπό αναίρεση.

². ΔΕΕ C-890/24 P, *European Food κ.λπ./Επιτροπή*.

³. ΔΕΚ C-61/65, *Vaassen-Goebbels/Beambtenfonds voor het Mijnbedrijf*, 30.06.1966, ECLI:EU:C:1966:39.

⁴. ΔΕΚ C-246/80, *Broekmeulen/Huisarts Registratie Commissie*, 06.10.1981, ECLI:EU:C:1981:218.

αποτελεί «δικαστήριο κράτους μέλους» υπό την έννοια του τότε άρθρου 177 ΣυνθΕΟΚ. Τι θα μπορούσε να σημαίνει αυτή η εξέλιξη για το *status* των διαιτητικών δικαστηρίων;

Η απάντηση δόθηκε το επόμενο έτος από το ΔΕΚ στην απόφαση *Nordsee*⁵, με την οποία κρίθηκε ότι τα διαιτητικά δικαστήρια δεν μπορούν να θεωρηθούν «δικαστήρια κράτους μέλους», με συνέπεια τον αποκλεισμό τους από την πρόσβαση στον μηχανισμό προδικαστικής παραπομπής. Η απόφαση αυτή καθιέρωσε τη βασική αρχή ότι η διαιτησία λειτουργεί κατ' αρχήν εκτός του πλαισίου της δικαστικής συνεργασίας της τότε κοινοτικής έννομης τάξης.

Επόμενος σταθμός στην ιστορική αναδρομή είναι η συχνά παραγνωρισμένη απόφαση *Almelo*⁶ του 1994, στην οποία το ΔΕΚ έκρινε ότι εθνικό δικαστήριο που σύμφωνα με τον νόμο επιλαμβάνεται έφεσης κατά απόφασης διαιτητικού δικαστηρίου, μπορεί να υποβάλλει προδικαστικά ερωτήματα, ακόμη και όταν, δυνάμει της συμφωνίας διαιτησίας μεταξύ των μερών, το δικαστήριο αυτό κρίνει *ex aequo et bono*, δηλαδή κατ' εύλογη κρίση και όχι με βάση συγκεκριμένο δίκαιο. Μήπως αυτό σήμαινε πως θα έπρεπε να αναμένεται μια ανατροπή του δόγματος *Nordsee*;

Το 1999, με την απόφαση *Eco Swiss*⁷, το ΔΕΚ απάντησε αρνητικά στο ερώτημα, επιβεβαιώνοντας ότι τα διαιτητικά δικαστήρια, σε αντίθεση με τα εθνικά δικαστήρια, δεν έχουν εξουσία να υποβάλλουν προδικαστικά ερωτήματα. Εντούτοις, το ΔΕΚ αναγνώρισε τη σημασία της διαφύλαξης της αποτελεσματικότητας της διαιτητικής διαδικασίας, που δικαιολογεί τον περιορισμό του δικαστικού ελέγχου των διαιτητικών αποφάσεων. Ωστόσο, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, οι διαιτητικές αποφάσεις θα μπορούσαν να ακυρωθούν ή να μην αναγνωριστούν, εάν αντέβαιναν στη δημόσια τάξη, συμπεριλαμβανομένου του ενωσιακού δικαίου του ανταγωνισμού. Το ΔΕΚ διευκρίνισε ότι τα εθνικά δικαστήρια πρέπει να ακυρώνουν διαιτητικές αποφάσεις που παραβιάζουν το δίκαιο ανταγωνισμού της ΕΕ, υπογραμμίζοντας την υπεροχή των νομικών αρχών της ΕΕ σε τέτοιες περιπτώσεις.

Πολλά χρόνια αργότερα, το 2018, η περίφημη απόφαση *Achmea*⁸ σηματοδότησε μια καμπή στα ζητήματα αυτά, δεδομένου ότι το ΔΕΕ έκρινε ότι οι ρήτρες διαιτησίας στις διμερείς συμφωνίες για την προώθηση και αμοιβαία προστασία των επενδύσεων (ΔΕΣ) δεν συνάδουν με το δίκαιο της Ένωσης, διότι θίγουν την αυτονομία του ενωσιακού δικαίου, εξαιρώντας διαφορές που απαιτούν την εφαρμογή και την ερμηνεία του δικαίου της ΕΕ από τον μηχανισμό δικαστικού ελέγχου του δικαίου αυτού. Η απόφαση *Achmea* ανέφερε ιδίως ότι η ιδιωτική διαιτησία μεταξύ επενδυτών και κρατών μελών θα μπορούσε να υπονομεύσει την αυτονομία του δικαίου της ΕΕ, δημιουργώντας ανασφάλεια δικαίου εντός της εσωτερικής αγοράς της ΕΕ. Η απόφαση αυτή αποτέλεσε σημαντικό βήμα για τον έλεγχο της νομιμότητας των μηχανισμών επίλυσης διαφορών επενδυτή-κράτους (ISDS) στο πλαίσιο της ΕΕ, με επιπτώσεις στην εκτέλεση διεθνών διαιτητικών αποφάσεων εντός της ΕΕ.

Τελευταίος σταθμός στην ιστορική αναδρομή είναι η οικονομική και εμπορική συμφωνία (CETA) μεταξύ του Καναδά και της ΕΕ, που υπεγράφη στις 30 Οκτωβρίου 2016⁹. Η CETA περιλαμβάνει διατάξεις σχετικά με ένα Σύστημα Επενδυτικών Δικαστηρίων (ICS) για την επίλυση διαφορών μεταξύ επενδυτών και κρατών. Η συμφωνία αποσκοπεί στη δημιουργία ενός δικαστηρίου και ενός εφετείου, με τη δυνατότητα ενός πολυμερούς επενδυτικού δικαστηρίου στο μέλλον. Το Βέλγιο ζήτησε γνωμοδότηση από το ΔΕΕ τον Σεπτέμβριο του 2017 σχετικά με τη συμβατότητα του μηχανισμού επίλυσης διαφορών CETA με το δίκαιο της ΕΕ, εκφράζοντας ανησυχίες σχετικά με τον δυνητικό αντίκτυπο του στην αυτονομία του δικαίου της ΕΕ, στην αποκλειστική αρμοδιότητα του ΔΕΕ ως προς την οριστική ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης και στην αποτελεσματικότητα της νομικής προστασίας της ΕΕ.

Με τη γνωμοδότησή του σχετικά με τη CETA το 2019, το ΔΕΕ επιβεβαίωσε ότι ο μηχανισμός επίλυσης διαφορών εντός της, δηλαδή η σύσταση δικαστηρίου με δεσμευτικές αποφάσεις για την ΕΕ, είναι συμβατός με το δίκαιο της ΕΕ, υπό την προϋπόθεση ότι τηρούνται ορισμένες εγγυήσεις. Το ΔΕΕ τόνισε

⁵. ΔΕΚ C-102/81, *Nordsee/Reederei Mond*, 23.03.1982, ECLI:EU:C:1982:107.

⁶. ΔΕΚ C-393/92, *Gemeente Almelo κ.λπ./Energiebedrijf IJsselmij*, 27.04.1994, ECLI:EU:C:1994:171.

⁷. ΔΕΚ C-126/97, *Eco Swiss*, 01.06.1999, ECLI:EU:C:1999:269.

⁸. ΔΕΕ C-284/16, *Achmea*, 06.03.2018, ECLI:EU:C:2018:158.

⁹. Βλ. ανακοινωθέν Τύπου αριθ. 52/19 για τη Γνωμοδότηση 1/17, *Συμφωνία ΣΟΕΣ ΕΕ-Καναδά*, 30.04.2019, ECLI:EU:C:2019:341.

ότι, εάν τα δικαστήρια CETA μπορούν να ερμηνεύουν και να εφαρμόζουν διατάξεις της CETA, δεν μπορούν να ερμηνεύουν το δίκαιο της Ένωσης, διαφυλάσσοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την έννομη τάξη της Ένωσης. Έκρινε ακόμη ότι τα δικαστήρια CETA δεν μπορούν να θίγουν την αποκλειστική αρμοδιότητα του ΔΕΕ όσον αφορά την ερμηνεία του δικαίου της ΕΕ, ιδίως σε υποθέσεις που αφορούν την κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ της ΕΕ και των κρατών μελών της.

Γ. Η υπόθεση *Micula*

1. Ιστορικό της διαφοράς

Η υπόθεση *Micula* αφορά την κατάργηση από τη Ρουμανία των επενδυτικών κινήτρων στο πλαίσιο των προετοιμασιών της για την προσχώρησή της στην ΕΕ. Το 1998, η Ρουμανία είχε χορηγήσει φορολογικά κίνητρα (όπως απαλλαγές από τελωνειακούς δασμούς, ΦΠΑ και φόρους εταιρειών) σε επενδυτές σε μειονεκτούσες περιοχές με σκοπό την ενθάρρυνση των επενδύσεων εκεί¹⁰. Ωστόσο, το 2004, η Ρουμανία, προκειμένου να ευθυγραμμίσει τη νομοθεσία της με τους κανόνες της Ένωσης στον τομέα των κρατικών ενισχύσεων πριν από την προσχώρησή της το 2007, αποφάσισε να καταργήσει τα κίνητρα αυτά.

Οι αδελφοί Ioan και Viorel Micula, Σουηδοί υπήκοοι διαμένοντες στη Ρουμανία, είναι οι μέτοχοι πλειοψηφίας του ομίλου European Food and Drinks Group (EFDG) (οι προσφεύγοντες), ο οποίος δραστηριοποιείται στην παραγωγή τροφίμων και ποτών στην περιοχή Ștei-Nucet του νομού Bihor, στη Ρουμανία. Η απόφαση της ρουμανικής κυβέρνησης έθιξε άμεσα τους προσφεύγοντες.

Θεωρώντας ότι οι ενέργειες της Ρουμανίας παραβιάζουν τη ΔΕΣ που συνήφθη το 2002 μεταξύ της Σουηδίας και της Ρουμανίας, η οποία διασφαλίζει δίκαιη και ισότιμη μεταχείριση για τους επενδυτές καθεμιάς από τις δύο χώρες και επιτρέπει την επίλυση διαφορών μέσω διαιτησίας στο πλαίσιο του Διεθνούς Κέντρου Διακανονισμού Διαφορών από Επενδύσεις (ICSID), οι προσφεύγοντες κίνησαν διαιτησία κατά της Ρουμανίας βάσει της ΔΕΣ. Το διαιτητικό δικαστήριο, που συστάθηκε υπό την αιγίδα του ICSID, εξέδωσε απόφαση τον Δεκέμβριο του 2013, επιδικάζοντας σε αυτούς αποζημίωση ύψους περίπου 82 εκατ. ευρώ¹¹. Το διαιτητικό δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η κατάργηση από τη Ρουμανία των επενδυτικών κινήτρων παραβίαζε τη ΔΕΣ, διότι:

- η εν λόγω κατάργηση έγινε απότομα και πριν από την καθορισμένη ημερομηνία λήξης, ήτοι την 1η Απριλίου 2009, και,
- η Ρουμανία παρέλειψε να προειδοποιήσει εγκαίρως τους επενδυτές, καταπατώντας έτσι τις θεμιτές προσδοκίες τους όσον αφορά τη σταθερότητα του επενδυτικού κλίματος.

Ωστόσο, η προσχώρηση της Ρουμανίας στην Ένωση το 2007 δυσχέρανε την εκτέλεση της διαιτητικής απόφασης του ICSID. Σύμφωνα με το δίκαιο της ΕΕ, απαγορεύεται κάθε κρατική ενίσχυση που νοθεύει τον ανταγωνισμό στην εσωτερική αγορά, εκτός εάν έχει εγκριθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Δεδομένου ότι η Ρουμανία επιδίωξε να εφαρμόσει τη διαιτητική απόφαση του ICSID, παρενέβη η Επιτροπή, υποστηρίζοντας ότι η καταβολή αποζημίωσης στους προσφεύγοντες συνιστούσε παράνομη και ασυμβίβαστη κρατική ενίσχυση κατά την έννοια του άρθρου 107 παρ. 1 της ΣΛΕΕ.

Στις 30 Μαρτίου 2015, η Επιτροπή εξέδωσε την προσβαλλόμενη απόφαση με την οποία θεώρησε ότι η αποζημίωση που διέταξε το διαιτητικό δικαστήριο συνιστούσε παράνομη κρατική ενίσχυση που νόθευε τον ανταγωνισμό στην εσωτερική αγορά της Ένωσης¹². Η απόφαση της Επιτροπής υποχρέωνε τη Ρουμανία να ανακτήσει την ενίσχυση που είχε ήδη καταβάλει στους προσφεύγοντες.

¹⁰. Συμπεριλαμβανομένης της περιοχής ορυχείων Ștei-Nucet.

¹¹. Το διαιτητικό δικαστήριο αποφάσισε τη σφύρευση τόκων επί του ποσού αυτού έως την πλήρη εφαρμογή της διαιτητικής απόφασης από τη Ρουμανία. Ως εκ τούτου, στις 11 Δεκεμβρίου 2013, το συνολικό ποσό που τους όφειλε η Ρουμανία ανερχόταν σε περίπου 178 εκατ. ευρώ.

¹². Απόφαση (ΕΕ) 2015/1470 της Επιτροπής, της 30ής Μαρτίου 2015, σχετικά με την κρατική ενίσχυση SA.38517 (2014/C) (πρώην 2014/NN) την οποία έθεσε σε εφαρμογή η Ρουμανία – Διαιτητική απόφαση *Micula κατά Ρουμανίας* της 11ης Δεκεμβρίου 2013 (ΕΕ 2015 L 232/43).

Οι προσφεύγοντες αμφισβήτησαν την απόφαση αυτή υποστηρίζοντας ότι η διαιτητική απόφαση δεν συνιστούσε κρατική ενίσχυση και ότι η Επιτροπή υπερέβη την αρμοδιότητά της με την ανάμειξή της στην έκβαση της διεθνούς διαιτησίας.

2. Προηγούμενες διαδικασίες

Με την αρχική του απόφαση, στις 18 Ιουνίου 2019, το ΓΔΕΕ ακύρωσε την απόφαση της Επιτροπής. Έκρινε ότι το δίκαιο της Ένωσης δεν μπορούσε να εφαρμοστεί αναδρομικά στις ενέργειες στις οποίες προέβη η Ρουμανία πριν από την προσχώρησή της στην Ένωση. Δεδομένου ότι η διαιτητική απόφαση του ICSID αφορούσε δράσεις που αναλήφθηκαν από τη Ρουμανία πριν αυτή γίνει κράτος μέλος της Ένωσης, το ΓΔΕΕ θεώρησε ότι η αποζημίωση που επιδικάστηκε στο πλαίσιο της διαιτησίας ICSID δεν μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κρατική ενίσχυση υπό το πρίσμα του δικαίου της Ένωσης. Εν ολίγοις, το ΓΔΕΕ θεώρησε πως κρίσιμο γεγονός για να διαπιστωθεί η *ratione temporis* εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου εν προκειμένω ήταν η στιγμή που γεννήθηκε το δικαίωμα των προσφευγόντων για αποζημίωση, που ανάγεται σε χρόνο πριν την προσχώρηση της Ρουμανίας στην ΕΕ.

Η Επιτροπή άσκησε αναίρεση κατά της απόφασης του ΓΔΕΕ ενώπιον του ΔΕΕ, το οποίο εξέδωσε την απόφασή του στις 25 Ιανουαρίου 2022. Το ΔΕΕ αναίρεσε την απόφαση του ΓΔΕΕ, επιβεβαιώνοντας την αρμοδιότητα της Επιτροπής να ελέγχει τα μέτρα κρατικών ενισχύσεων, ακόμη και αν βασίζονταν σε αποφάσεις που είχαν ληφθεί πριν από την προσχώρηση μιας χώρας στην ΕΕ. Ειδικότερα, το ΔΕΕ τόνισε ότι, με την επίδικη απόφαση, η Επιτροπή εξέτασε υπό το πρίσμα των κανόνων της ΣΛΕΕ περί κρατικών ενισχύσεων όχι το καθεστώς φορολογικών κινήτρων, το οποίο είχε ήδη καταργηθεί πριν από την προσχώρηση, αλλά την καταβολή αποζημίωσης για την εκτέλεση της διαιτητικής απόφασης που εκδόθηκε μετά την προσχώρηση. Κατά συνέπεια, η υπόθεση αναπέμφθηκε στο ΓΔΕΕ προς επανεξέταση.

3. Ειδικότερα νομικά ζητήματα της πρόσφατης απόφασης *Micula*

Προς επίρρωση της προσφυγής τους κατά της απόφασης της Επιτροπής, οι προσφεύγοντες προέβαλαν έξι λόγους ακύρωσης, μεταξύ των οποίων ήταν η παράβαση του άρθρου 351 ΣΛΕΕ, καθώς και του άρθρου 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ, ιδίως λόγω της προβαλλόμενης έλλειψης οικονομικού πλεονεκτήματος, του μη επιλεκτικού χαρακτήρα του επίδικου μέτρου ενίσχυσης, καθώς και της μη δυνατότητας καταλογισμού του μέτρου στη Ρουμανία. Επίσης, ισχυρίστηκαν ότι η ανάκτηση των επίδικων ποσών δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί από τους αδελφούς *Micula* ως φυσικά πρόσωπα, αλλά μόνο από τις επιχειρήσεις που τα «καρπώθηκαν πραγματικά».

Με την τελευταία απόφασή του τον Οκτώβριο του 2024, το ΓΔΕΕ απέρριψε την προσφυγή και επικύρωσε την απόφαση της Επιτροπής. Το ΓΔΕΕ έκρινε ότι η αποζημίωση που καταβλήθηκε στους προσφεύγοντες στο πλαίσιο της διαιτησίας ICSID συνιστούσε πράγματι κρατική ενίσχυση παράνομη και ασυμβίβαστη με την εσωτερική αγορά.

i. Άρθρο 351 ΣΛΕΕ: δυνατότητα εφαρμογής στην υπό κρίση υπόθεση

Ο πρώτος λόγος ακύρωσης αφορούσε την προβαλλόμενη παράβαση του άρθρου 351 ΣΛΕΕ, το οποίο αφορά τις συγκρούσεις μεταξύ του δικαίου της Ένωσης και των διεθνών συμφωνιών που είχαν συνάψει τα κράτη μέλη πριν από την προσχώρησή τους στην Ένωση¹³. Σκοπός του είναι να εξισορροπήσει την τήρηση των προγενέστερων διεθνών δεσμεύσεων των κρατών μελών με την υπεροχή του δικαίου της Ένωσης. Μεταξύ των βασικών διατάξεων της περιλαμβάνονται:

- Παροχή στα κράτη μέλη της δυνατότητας να τηρούν τις υποχρεώσεις έναντι τρίτων χωρών που απορρέουν από «παλαιές συμφωνίες» (παρ. 1).
- Απαίτηση από τα κράτη μέλη να εξαλείψουν τις συγκρούσεις μεταξύ του δικαίου της Ένωσης και των εν λόγω συμφωνιών (παρ. 2).
- Απαγόρευση για τα κράτη μέλη να επιφυλάσσουν στις τρίτες χώρες την πλέον ευνοϊκή μεταχείριση βάσει των δικαιωμάτων που απορρέουν από την ιδιότητα του μέλους της ΕΕ (παρ. 3).

¹³ K. MANUEL / M. KLAMERT / J. TOMKIN (eds), 'TFEU', σε: The EU Treaties and Charter of Fundamental Rights: A Commentary, 2nd ed., Oxford Academic, 2024, <https://doi.org/10.1093/law/9780198913689.003.0540> (πρόσβαση 09 Δεκεμβρίου 2024).

Η δυνατότητα εφαρμογής του άρθρου 351 ΣΛΕΕ εξαρτάται από δύο προϋποθέσεις:

- Χρονικό πεδίο εφαρμογής: η συμφωνία πρέπει να έχει συναφθεί πριν από την προσχώρηση στην ΕΕ.
- Προσωπικό πεδίο εφαρμογής: στη συμφωνία πρέπει να συμμετέχουν τρίτες χώρες (χώρες εκτός ΕΕ), εξαιρουμένων των ενδοενοσιακών συμφωνιών.

Το κεντρικό ζήτημα, στην προκειμένη περίπτωση, ήταν εάν η Ρουμανία μπορούσε να επικαλεστεί το άρθρο 351 ΣΛΕΕ για να υπερασπιστεί τις ενέργειές της. Το ΓΔΕΕ διευκρίνισε ότι δεν πληρούνταν οι προϋποθέσεις¹⁴. Το ζήτημα ετέθη με αφορμή δύο παλαιότερες συμφωνίες τις οποίες είχε συνάψει η Ρουμανία: την ΔΕΣ με τη Σουηδία και την πολυμερή σύμβαση ICSID. Υπενθύμισε, κυρίως, ότι, δεδομένου ότι η Σουηδία ήταν κράτος μέλος της ΕΕ κατά τον χρόνο προσχώρησης της Ρουμανίας, η ΔΕΣ δεν ήταν πλέον συνθήκη μεταξύ της Ρουμανίας και τρίτης χώρας.

Η εν λόγω απόφαση ευθυγραμμίζεται με την ευρύτερη νομική λογική στην υπόθεση *Achmea*, στην οποία το ΔΕΕ έκρινε, όπως προαναφέρθηκε, ότι οι ρήτρες διαιτησίας μεταξύ επενδυτών και κρατών που περιλαμβάνονται στις ενδοενοσιακές ΔΕΣ δεν συνάδουν με το δίκαιο της ΕΕ.

Ως προς τη σύμβαση ICSID, το ΓΔΕΕ θεώρησε ότι το άρθρο 53 της σύμβασης ICSID, κατά το οποίο κάθε συμβαλλόμενο μέρος που δεσμεύεται από τη διαιτητική απόφαση οφείλει να συμμορφωθεί προς την απόφαση σύμφωνα με τους ορισμούς της, δεν δημιούργησε για τη Ρουμανία υποχρεώσεις που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 351 ΣΛΕΕ.

Ενώ ένα μέρος της υπόθεσης αφορούσε τη δυνατότητα εφαρμογής του άρθρου 351 ΣΛΕΕ, το ερώτημα που τέθηκε δεν ήταν μόνο το εάν η Ρουμανία μπορούσε να εκπληρώσει τις προγενέστερες υποχρεώσεις της έναντι των προσφευγόντων, αλλά και το κατά πόσον οι πληρωμές που πραγματοποιήθηκαν βάσει της διαιτητικής απόφασης συνιστούσαν παράνομη και ασυμβίβαστη κρατική ενίσχυση, όπως αυτή ορίζεται από το δίκαιο της Ένωσης.

ii. Κρατικές ενισχύσεις

Εξετάζοντας πρώτα την έννοια της κρατικής ενίσχυσης κατά το άρθρο 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ, υπενθυμίζεται ότι, για να μπορεί ένα μέτρο να χαρακτηριστεί ως κρατική ενίσχυση, πρέπει να πληρούνται σωρευτικά τέσσερα κριτήρια:

- Πρέπει να εμπλέκεται η χρήση κρατικών πόρων.
- Πρέπει να παρέχεται οικονομικό πλεονέκτημα στον αποδέκτη.
- Το μέτρο πρέπει να είναι επιλεκτικό, να ευνοεί ορισμένες επιχειρήσεις ή ορισμένους κλάδους παραγωγής.
- Το μέτρο πρέπει να νοθεύει ή να απειλεί να νοθεύσει τον ανταγωνισμό και τις συναλλαγές εντός της εσωτερικής αγοράς της ΕΕ.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή διαπίστωσε ότι η καταβολή αποζημίωσης στους *Micula* πληρούσε όλα αυτά τα κριτήρια και η ανάλυση του ΓΔΕΕ επιβεβαίωσε το συμπέρασμα αυτό.

Παρακάτω εξετάζονται λεπτομερέστερα τα βασικά στοιχεία:

α. Οικονομικό πλεονέκτημα

Οι προσφεύγοντες ισχυρίστηκαν ότι η καταβολή της αποζημίωσης δεν συνιστά οικονομικό πλεονέκτημα και ότι η Επιτροπή προέβη σε εσφαλμένο χαρακτηρισμό της φύσης του μέτρου.

Εντούτοις, το ΓΔΕΕ διευκρίνισε ότι το επίμαχο μέτρο ενίσχυσης δεν ήταν η ίδια η διαιτητική απόφαση, αλλά η καταβολή των ποσών που διέταξε το διαιτητικό δικαστήριο. Η διάκριση αυτή αποτέλεσε τη βάση της ανάλυσης του ΓΔΕΕ.

Ειδικότερα, σύμφωνα με το ΓΔΕΕ, το διαιτητικό δικαστήριο, κρίνοντας ότι η Ρουμανία δεν είχε εξασφαλίσει «δίκαιη και ισότιμη μεταχείριση» των επενδύσεων που πραγματοποίησαν οι προσφευγόντες στη διαιτητική διαδικασία, επιδίκασε αποζημίωση για τις οικονομικές συνέπειες της πρόωρης

¹⁴. A. RONZANO, Compatibility: The General Court of the European Union confirms on the merits the Commission's decision classifying the compensation granted by the arbitration award after Romania's accession as State aid incompatible with the internal market and orders its recovery (European Food), 2 October 2024, Concurrences N° 2-2025, Art. N° 120837, www.concurrences.com.

κατάργησης του καθεστώτος φορολογικών κινήτρων. Εξάλλου, η διαιτητική απόφαση ούτε προσδιόρισε με σαφήνεια ούτε ποσοτικοποίησε τις ζημίες που οφείλονται ειδικώς στις ενέργειες της Ρουμανίας. Το ΓΔΕΕ εξήγησε ότι αυτή η έλλειψη ακρίβειας αποδυνάμωνε το επιχείρημα των προσφευγόντων ότι η αποζημίωση απλώς θεράπευσε μια παράβαση της ΔΕΣ.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η αποζημίωση για έμμεσες συνέπειες της κατάργησης του καθεστώτος, όπως απώλεια εσόδων ή έλλειψη ευκαιριών για κατάκτηση νέας αγοράς, δεν χαρακτηρίζεται ως κρατική ενίσχυση βάσει του δικαίου της Ένωσης, καθώς αποζημιώνει τον αποδέκτη υπό κανονικές συνθήκες στην αγορά. Ωστόσο, η επίμαχη πληρωμή δεν πληρούσε την προϋπόθεση αυτή, διότι υπερέβαινε ό,τι θα συνέβαινε υπό κανονικές συνθήκες της αγοράς. Οι κρατικές παρεμβάσεις που μειώνουν την οικονομική επιβάρυνση των επιχειρήσεων υπό κανονικές συνθήκες παρέχουν οικονομικό πλεονέκτημα¹⁵.

β. Επιλεκτικότητα

Στη συνέχεια, το ΓΔΕΕ εξέτασε κατά πόσον το μέτρο είχε επιλεκτικό χαρακτήρα. Οι προσφεύγοντες ισχυρίστηκαν ότι το μέτρο δεν ήταν επιλεκτικό, υποστηρίζοντας ότι προέκυπτε από τη ΔΕΣ, ένα γενικό νομικό πλαίσιο, το οποίο, κατά την άποψή τους, εφαρμοζόταν κατά τον ίδιο τρόπο σε όλους τους επενδυτές των συμβαλλομένων κρατών. Είναι όμως βάσιμο το επιχείρημα αυτό;

Το ΓΔΕΕ απέρριψε το επιχείρημα, υπογραμμίζοντας ότι τα πλεονεκτήματα της ΔΕΣ περιορίζονται στους επενδυτές από συγκεκριμένα συμβαλλόμενα κράτη, δηλαδή τη Σουηδία, και όχι σε όλους τους επενδυτές εντός της ΕΕ. Η διάκριση αυτή καθιστούσε τη ΔΕΣ επιλεκτικό μηχανισμό, ο οποίος παρείχε δικαίωμα αποζημίωσης μόνο σε συγκεκριμένη ομάδα επενδυτών αντί να παρέχει δικαίωμα ανοικτό σε ολόκληρη την αγορά.

Το ΓΔΕΕ υπογράμμισε ότι η ΔΕΣ δεν θέσπισε γενικό κανόνα περί αποζημίωσης. Αντ' αυτού, προέβλεπε την καταβολή αποζημίωσης μέσω διαιτησίας, μιας διαδικασίας στην οποία είχαν πρόσβαση μόνον ορισμένοι επενδυτές, περιορίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ομάδα των επενδυτών που μπορούσαν να αξιώσουν αποζημίωση. Στο πλαίσιο αυτό, το δικαίωμα αποζημίωσης δεν ήταν καθολικό· περιοριζόταν σε μια μικρή κατηγορία Σουηδών επενδυτών. Το ΓΔΕΕ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η περιορισμένη αυτή πρόσβαση σήμαινε ότι το οικονομικό πλεονέκτημα που παρείχε η ΔΕΣ δεν μπορούσε να θεωρηθεί ουδέτερο και ότι ευνοούσε σαφώς ορισμένους οικονομικούς φορείς σε σχέση με άλλους.

Εν τέλει, το ΓΔΕΕ έκρινε ότι ο επιλεκτικός χαρακτήρας της αποζημίωσης βάσει της ΔΕΣ αντέβαινε στο δίκαιο της Ένωσης στον τομέα των κρατικών ενισχύσεων. Παρέχοντας οικονομικά πλεονεκτήματα αποκλειστικά στους Σουηδούς επενδυτές που είχαν δικαιώματα βάσει της ΔΕΣ, οι ενέργειες της Ρουμανίας νόθευσαν τον ανταγωνισμό εντός της εσωτερικής αγοράς, κατά παράβαση του άρθρου 107 ΣΛΕΕ.

γ. Δυνατότητα καταλογισμού στο κράτος

Μία από τις πλέον αμφιλεγόμενες πτυχές της υπόθεσης *Micula* ήταν το ζήτημα της δυνατότητας καταλογισμού, δηλαδή το κατά πόσον η πληρωμή της αποζημίωσης που προέκυπτε από τη διαιτητική απόφαση του ICSID μπορούσε να καταλογιστεί στη Ρουμανία ως κρατική ενέργεια βάσει του δικαίου της Ένωσης¹⁶.

Οι προσφεύγοντες υποστήριζαν ότι η εφαρμογή της διαιτητικής απόφασης από τη Ρουμανία δεν ήταν ακούσια ή αυτόνομη απόφαση, αλλά μάλλον δεσμευτική συνέπεια των διεθνών υποχρεώσεων της Ρουμανίας βάσει της σύμβασης ICSID, η οποία την υποχρέωνε να εκτελέσει τη διαιτητική απόφαση. Το επιχείρημα αυτό στηρίζεται στην ιδέα ότι οι ενέργειες που απαιτούνται από το διεθνές δίκαιο, σε αντίθεση με τις αποφάσεις του κράτους που υπόκεινται στη διακριτική του ευχέρεια, δεν μπορούν να θεωρηθούν καταλογιστέες στο κράτος.

¹⁵. Ibid.

¹⁶. J. FAHNER, Op-Ed: The Court of Justice Dodges the Real Question in the *Micula* Case: Can an Investment Arbitration Tribunal Grant State Aid?, 15 February 2022, Competition & State Aid – External Relations & Trade – Institutional Law – Internal Market – Justice & Litigation.

Ωστόσο, το ΓΔΕΕ απέρριψε το σκεπτικό αυτό. Αναγνώρισε ότι η συμμόρφωση της Ρουμανίας με τη διαιτητική απόφαση επηρεαζόταν από τις διεθνείς υποχρεώσεις της, αλλά διευκρίνισε ότι τούτο δεν απάλλαζε αυτομάτως τη Ρουμανία από τη δυνατότητα καταλογισμού δυνάμει του δικαίου της Ένωσης. Το ΓΔΕΕ υπογράμμισε ότι η κατάσταση περιπλέκεται ακόμη περισσότερο από την προσχώρηση της Ρουμανίας στην Ένωση, γεγονός που μεταβάλλει το νομικό πλαίσιο εντός του οποίου λαμβάνει μέτρα η χώρα αυτή. Ειδικότερα, μετά την προσχώρηση της Ρουμανίας στην ΕΕ, το σύστημα ένδικων μέσων που προβλέπει το δίκαιο της Ένωσης αντικατέστησε τη διαδικασία διαιτησίας που προβλέπεται από τη ΔΕΣ. Το ΓΔΕΕ ανέφερε στη συλλογιστική του τη διάταξη *Romatsa*¹⁷, επισημαίνοντας ότι, μετά την προσχώρηση, η έννομη τάξη της Ένωσης υπερισχύει, πράγμα που σημαίνει ότι η Ρουμανία δεν μπορούσε πλέον να εκτελέσει τη διαιτητική απόφαση βάσει του διεθνούς δικαίου.

Εν συντομία, το ΓΔΕΕ έκρινε ότι, μολοντί η συμμόρφωση της Ρουμανίας προς τη διαιτητική απόφαση επηρεαζόταν από τις υποχρεώσεις που υπείχε από τη συμφωνία ICSID, η πληρωμή προς τους προσφεύγοντες ήταν εκούσια πράξη και, ως εκ τούτου, καταλογιζόταν στη Ρουμανία. Επρόκειτο για ουσιώδη διαπίστωση, διότι σήμαινε ότι οι ενισχύσεις που χορηγήθηκαν στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής υπέκειντο σε έλεγχο υπό το πρίσμα των κανόνων της Ένωσης περί κρατικών ενισχύσεων, και ειδικότερα του άρθρου 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ.

δ. Η ανάκτηση της ενίσχυσης και η προβληματική της έννοιας της ενιαίας οικονομικής οντότητας

Η απόφαση του ΓΔΕΕ ρίχνει φως επίσης στο εξής ζήτημα: από ποιους πρέπει να ανακτηθεί η παράνομη ενίσχυση, από νομικά ή φυσικά πρόσωπα;

Οι προσφεύγοντες υποστήριξαν ότι η Ρουμανία μπορούσε να ανακτήσει την ενίσχυση μόνον από εκείνους που επωφελήθηκαν άμεσα από αυτήν. Ειδικότερα, σύμφωνα με προσφεύγοντες, οι αδερφοί *Micula*, ως φυσικά πρόσωπα, δεν μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «επιχείρηση» κατά την έννοια του δικαίου της Ένωσης περί κρατικών ενισχύσεων και ότι άλλες οντότητες του ομίλου EFDG που δεν μετείχαν στη διαιτητική διαδικασία δεν ορίστηκαν ως δικαιούχοι με τη διαιτητική απόφαση και, συνεπώς, δεν έπρεπε να μοιραστούν την ευθύνη για την επιστροφή των ποσών.

Ωστόσο, το ΓΔΕΕ υιοθέτησε μια ευρύτερη άποψη, η οποία βρίσκεται στο επίκεντρο του τρόπου με τον οποίο οι επιχειρήσεις αλληλοεπιδρούν εντός πολύπλοκων ομίλων εταιρειών. Δεν περιορίστηκε απλώς σε μια τυπική διάκριση μεταξύ των διαφόρων εταιρειών, αλλά επέμεινε στην έννοια της ενιαίας οικονομικής οντότητας. Ειδικότερα, σύμφωνα με την απόφαση, οι *Ioan* και *Viorel Micula* ασκούσαν τόσο στρατηγικό όσο και οικονομικό έλεγχο επί του ομίλου EFDG, μεριμνώντας ώστε τα πλεονεκτήματα της κρατικής ενίσχυσης να περιέλθουν στο σύνολο του ομίλου, ανεξαρτήτως του αν μεμονωμένες επιχειρήσεις είχαν λάβει αυτόνομες αποφάσεις σχετικά με την αποδοχή της ενίσχυσης. Σημειωτέο δε ότι μέρος των ποσών που επιδικασθήκαν κατατέθηκε σε προσωπικούς λογαριασμούς των αδερφών *Micula*.

Η προσέγγιση αυτή έχει περαιτέρω επιπτώσεις. Χαρακτηρίζοντας τις οντότητες του ομίλου ως ένα ενιαίο σύνολο, το ΓΔΕΕ επιχείρησε κατ' ουσίαν να επαναφέρει την προτέρα κατάσταση στην αγορά. Πράγματι, αυτό συνεπάγεται ευθύνη του ομίλου για την επιστροφή της ενίσχυσης. Οι νομικές διακρίσεις μεταξύ των οντοτήτων δεν μπορούσαν να τις προστατεύσουν από την ανάληψη ευθύνης. Επισημάνθηκε με αυτό τον τρόπο μια θεμελιώδη ιδέα: όταν ένας όμιλος επωφελείται συλλογικά από παράνομη κρατική ενίσχυση, η ευθύνη για την ανάκτησή της βαραίνει επίσης συλλογικά τον όμιλο.

Το ΓΔΕΕ απέρριψε, επίσης, το επιχείρημα των προσφευγόντων ότι μόνον οι οντότητες που «καρπώθηκαν πράγματι» την ενίσχυση έπρεπε να θεωρηθούν υπεύθυνες. Κατά το ΓΔΕΕ, η συλλογιστική αυτή δεν ασκούσε επιρροή: το δίκαιο της Ένωσης δίνει προτεραιότητα στην οικονομική πραγματικότητα της χρήσης των ενισχύσεων έναντι μιας τυπικής αντιμετώπισης. Η διαδικασία ανάκτησης συνίσταται στην αποκατάσταση της δικαιοσύνης στην εσωτερική αγορά με την άρση των αδικαιολόγητων πλεονεκτημάτων, γεγονός που απαιτεί τη σφαιρική εξέταση της κατάστασης.

Σε τελική ανάλυση, η απόφαση του ΓΔΕΕ επέλυσε κυρίως μια συγκεκριμένη διαφορά, αλλά επανέλαβε κι ένα ισχυρό μήνυμα: οι επιχειρήσεις που λειτουργούν ως ενιαία οικονομική μονάδα δεν μπορούν να

¹⁷. ΔΕΕ Διάταξη C-333/19, *Romatsa κ.λπ.*, 21.09.2022, (μη δημοσιευθείσα, ECLI:EU:C:2022:749), σκ. 43.

απαλλαγούν από την ευθύνη τους για την επιστροφή των παράνομων κρατικών ενισχύσεων, χρησιμοποιώντας ως πρόσχημα την εταιρική τους δομή. Η απόφαση του ΓΔΕΕ εστίασε στην οικονομική πραγματικότητα της δραστηριότητας του ομίλου και τόνισε τη σημασία της αρχής του θεμιτού ανταγωνισμού, στέλνοντας σαφές μήνυμα ότι το δίκαιο της Ένωσης δεν επιτρέπει κανένα περιθώριο για παραλείψεις ή κενά στην ανάκτηση των κρατικών ενισχύσεων.

Δ. Τελικές παρατηρήσεις

Μολονότι η πρόσφατη απόφαση *Micula* του ΓΔΕΕ σηματοδοτεί ένα ακόμη σημαντικό βήμα στη δικαστική διαμάχη πολλών ετών, δεν αποτελεί την τελική απόφαση για δύο βασικούς λόγους. Πρώτον, η υπόθεση εκκρεμεί ενώπιον του ΔΕΕ σε αναιρετικό επίπεδο. Δεύτερον, οι προσπάθειες των προσφευγόντων να εκτελέσουν τη διαιτητική απόφαση συνεχίζονται και σε τρίτες χώρες, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως φιλικές προς το σύστημα ICSID, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής ή το Ηνωμένο Βασίλειο (ΗΒ). Τον Μάιο του 2024, το DC Court of Appeals αναγνώρισε τη διαιτητική απόφαση, κρίνοντας ότι είναι έγκυρη η ΔΕΣ μεταξύ Ρουμανίας και Σουηδίας. Επομένως, δεν αποκλείεται ακόμη και το ενδεχόμενο το ΔΕΕ να επικυρώσει σε τελευταίο βαθμό την απόφαση του ΓΔΕΕ, ενώ παράλληλα η διαιτητική απόφαση να εκτελεστεί σε τρίτο κράτος.

Σε ένα τέτοιο διεθνές πλαίσιο, θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί αν ο απόλυτος χαρακτήρας των διαπιστώσεων στην απόφαση *Achmea*, δηλαδή ότι οι ρήτρες διαιτησίας στις ενδοενοσιακές ΔΕΣ δεν συνάδουν σε καμία περίπτωση με το δίκαιο της Ένωσης, ενώ από τη μία διασφαλίζει την αμοιβαία εμπιστοσύνη των κρατών μελών της ΕΕ ως προς τα δικαιοδοτικά τους συστήματα, από την άλλη δημιουργεί πρόσθετα και ιδιαίτερα σύνθετα προβλήματα σε διεθνές επίπεδο. Είναι φυσικά προφανές ότι το ΓΔΕΕ δεν διέθετε περιθώρια ελιγμών ενόψει αυτής της πρόσφατης νομολογίας του ΔΕΕ. Ωστόσο, θα άξιζε ενδεχομένως να διερωτηθούμε, πάντοτε *de lege ferenda*, εάν και κατά πόσον η διασφάλιση της αμοιβαίας εμπιστοσύνης των κρατών μελών της ΕΕ ως προς τα δικαιοδοτικά τους συστήματα πρέπει απαραίτητα και σε όλες τις περιπτώσεις να σημαίνει και δυσπιστία της ΕΕ προς διαιτητικούς θεσμούς, όπως το ICSID.

Επιπρόσθετα, τα προβλήματα ενδέχεται να προκύπτουν από το γεγονός ότι τα διαιτητικά δικαστήρια δεν μπορούν να θέτουν προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ, σύμφωνα με το δόγμα *Nordsee*. Μήπως η νομολογία αυτή, η οποία είναι ήδη άνω των 40 ετών, χρειάζεται να επανεκτιμηθεί; Επιπλέον, μήπως η συμφωνία CETA και η σύσταση επενδυτικών δικαστηρίων ενδέχεται να δημιουργούν ένα *double standard*, προκαλώντας ανησυχίες για την άνιση μεταχείριση μεταξύ κρατών και επενδυτών και τη διασφάλιση της ισότητας στο πλαίσιο της διεθνούς επενδυτικής διαιτησίας;

Εν κατακλείδι, ενόψει των τελευταίων εξελίξεων, συμπεριλαμβανόμενης της μεταβίβασης αρμοδιοτήτων για τις προδικαστικές υποθέσεις από το ΔΕΕ στο ΓΔΕΕ τον Οκτώβριο του 2024, ίσως θα έπρεπε να επανεξετασθεί το ζήτημα της δυνατότητας υποβολής προδικαστικής παραπομπής από ένα διαιτητικό δικαστήριο, με αφορμή μια κατάλληλη υπόθεση. Πηγή έμπνευσης θα μπορούσε να αποτελέσει το άρθρο 174 της συμφωνίας αποχώρησης του ΗΒ από την ΕΕ. Το άρθρο αυτό καθιερώνει μια *ad hoc* λύση, όπου οι διαφορές μεταξύ ΗΒ και ΕΕ που προκύπτουν στο πλαίσιο της συμφωνίας αυτής επιλύονται από ένα διαιτητικό όργανο το οποίο μπορεί να υποβάλλει προδικαστικά ερωτήματα ενώπιον του ΔΕΕ, εφόσον εγείρονται ζητήματα ερμηνείας ενωσιακού δικαίου. Μια συστηματική γενίκευση αυτής της λύσης θα μπορούσε ενδεχομένως να δώσει λύσεις;

Ένα πάντως είναι το βέβαιο: το τελευταίο κεφάλαιο για τη σχέση του δικαίου της ΕΕ με τους θεσμούς της επενδυτικής και εμπορικής διαιτησίας δεν έχει ακόμα γραφτεί.

Σας ευχαριστώ για την προσοχή σας.